

S I K O G S S A M E R N A

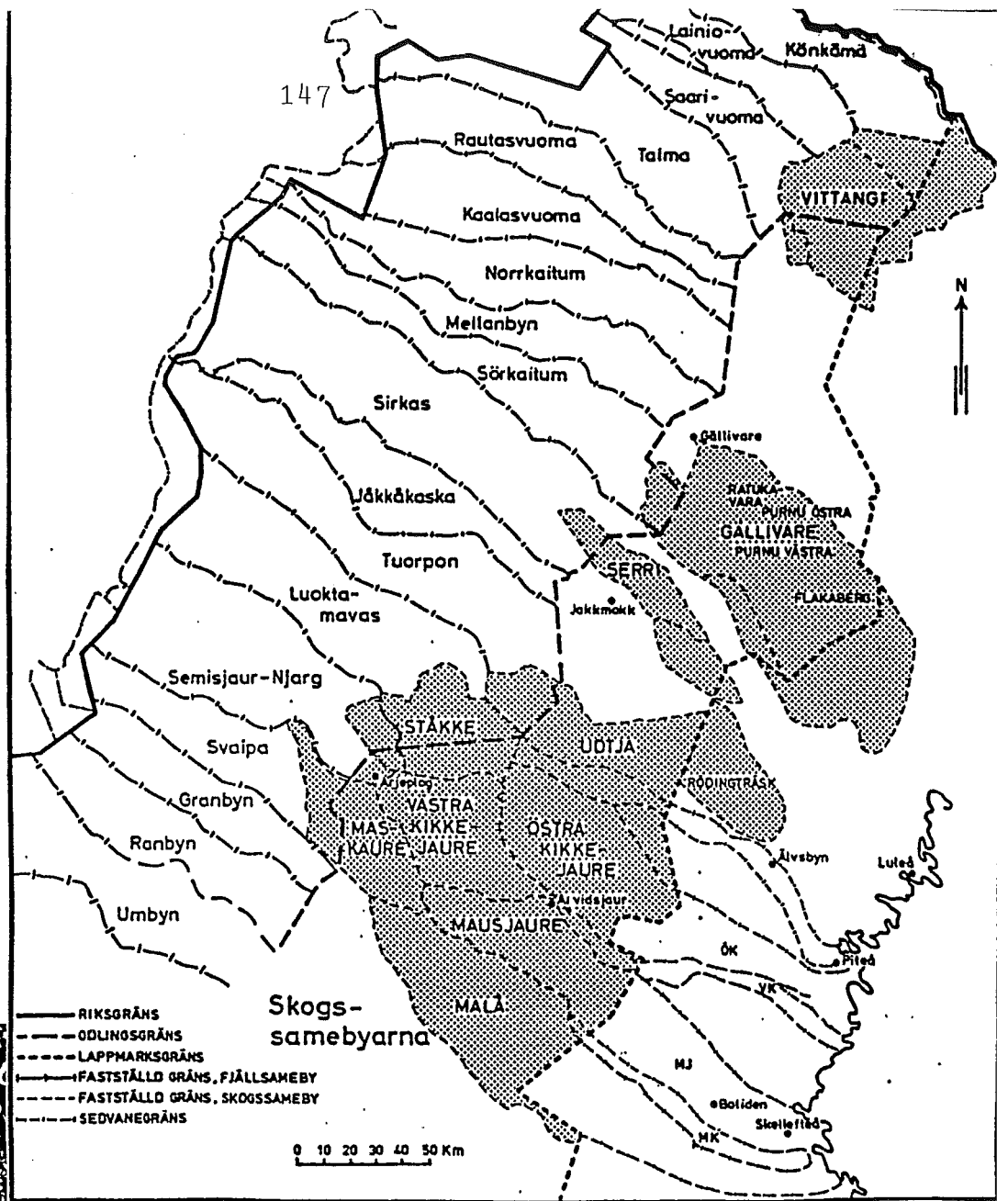

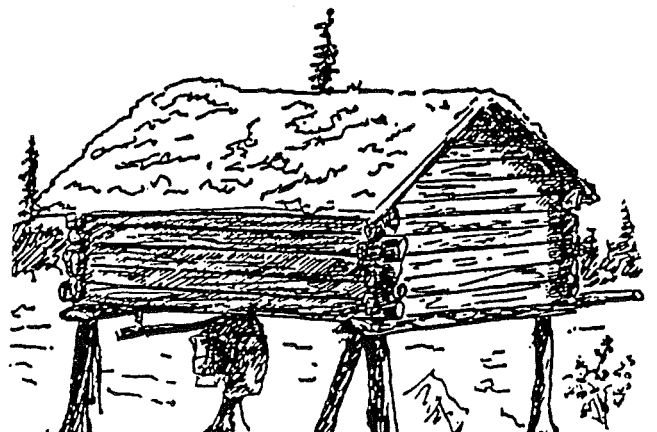
Bild 1. Karta över norra Sveriges samebyar 1981.
Rastrerade områden är Skogssamebyar.

Bild 2. Nomadisering, ren lastad med vaggå vid
uppbrott från viste i Uusipalo, 1929.

Bild 3. Rotstolphärbre i Pahtavaara, Vittangi
1948.

SKOGSSAMER I NORRLAND

Historiska och sentida beskrivningar av samer har i stort sett inriktats på fjällsamerna. Deras vandring från kust till fjäll i månadsskiftet April-Maj har fascinerat betraktaren och vanligtvis tänker gemene man på samer som just fjällsamer. Många är omedvetna om andra former av samisk kultur, former som har varit minst lika viktiga men ej lika iögonfallande.

Inledning

Det finns goda skäl att tro att den skogsamiska kulturen är den ursprungliga formen för samisk kultur och att skogslapparna en gång varit betydligt fler än fjälllapparna, ett förhållande som idag är det omvända. De äldsta bevarade lapps-kattelängderna för perioden 1553-1620 gör tydlig åtskillnad mellan skogssamer (Graanlappar) och fjällsamer, och anger också att skogssamerna var fler till antalet. På 1670-talet ökade intresset för den norra delen av stormaktssverige. De lärde i Sverige och Europa ville ha kunskap om samerna och man fann prästerna i skogsbygderna som de lämpligaste att undersöka och dokumentera förhållandena. Mycket av de beskrivningar som gjordes berörde fjällsamerna, men många intressanta iakttagelser gjordes även av Graanlappar. Resultatet av prästernas undersökningar ligger till stor del bakom den kunskap som finns om den skogslappska kulturen. I några av de beskrivningar som görs av samerna på sent 1600-tal nämns fiskarlappar som en variant av Graanlappar. Fiskarsamerna bedrev i liten omfattning renskötsel och beskrevs som reaktivit bofasta medan Graanlapparna var mer nomadiserande. För enkelhetens skull skiljer jag i fortsättningen ej mellan skogs- och fiskarsamer, något som ej heller är helt fel då övergången mellan typerna är flytande.

Skogssamernas utveckling till renskötare

Den skogslappska kulturen har utvecklats och ändrat karaktär genom århundradena. Ursprungligen var skogslapparna ett jagande och fiskande folk där vildrenen var det viktigaste bytet. Jakten förfinades med tiden och tämjda renar började att användas som lockrenar samtidigt som ett fåtal tamrenar "sköttes". Vid tiden kring 1670 upphörde vildrensjakten, framförallt pga av att vildrenen i stort sett var utrotad. Renskötseln och fisket blev huvudnäringar medan jakten tappade i betydelse. Det är denna form av skogssamisk kultur som jag i fortsättningen kommer att beskriva.

Boplatserna

I jämförelse med fjällsamerna var skogssamerna stationära. De levde i huvudsak i skogslandskapet mellan lappmarksgränsen och odlingsgränsen, en utbredning som kan igenkännas än idag (se försättsida). De lade sina bosättningar vid de stora sjöarna och älvarna, vilket vittnar om hur viktigt fisket var.

Varje skogslapp hade bruksrätt på ett Lapps-katteländ, över vilket han hade ett flertal boplatser. Lapps-katteländets bruksrätt gick i arv men landet tillhörde formellt kronan som också inkrävde skatt för det. Kronans uppdelning av marken i lapps-katteländ byggde dock på en ursprunglig lapps-kindelning, många skogssamefamiljer syn på sitt område kan jämföras

med böndernas syn på sin släkt gård. Graanlapparna var alltså på många sätt bundna vid sitt skatteland även om naturen tvingade dem till ett nomadiserande liv.

Kåtorna beskrivs som sexkantiga träbyggnader, vissa med några timrade varv nedtill. Många kåtor var täckta med tall-granbark eller torv. Taket var pyramidformat. Enklare kåtor gjordes av ris och torv/bark och om lappen var förmögen kunde någon form av tältduk användas. 1800-talets observatörer berättar om fyrkantiga kåtor, även dessa med ett par timrade varv nedtill och pyramidformat tak, med en dörr på en långsida. Åskåtor var också vanliga. För förvaring av utrustning och mat byggdes olika typer av stolphärbren och stolpbodar.

När renskötseln förfinades uppfördes renhagar för i huvudsak mjölkningen. Hagarna kunde byggas som rishagar dvs fällda okvistade träd gillrades upp på stubbar och korssatta störor, denna form var vanlig i de norra skogssamebyggderna. I de sydliga och centrala delarna där timmertillgången var god dominerade stock- eller timmerhagen, även om vanliga skidgårdseln (typ vanlig gårdesgård) förekom.

En vanlig landskapstyp i lappmarken är dödisområdena, dvs starkt kuperad morän med otaliga sjöar, tjärnar och myrar som ofta skilljs åt av smala åsar. Studerar man var skogslapparna har haft sina bosättningar på 1700-talet finner man att utbredningen ofta överensstämmer med dödisområdena samt med fiskrika sjöar och älvar. Koncentrationerna till dödisområdena kan inte förklaras med fisket då den sjöareal som tjärnarna utgör trots allt är liten. Förklaringen måste ligga i renskötseln. De många små myrarna har utgjort utmärkt sommarbeten och på de mellanliggande åsarna var lavtillgången ofta god. Det är också lätt att avgränsa renvallar på de många uddarna och näsen som återfinnes i det mosaikartade landskapet. De smala näsen måste också ha lämpat sig väl för den jakt på vildren som bedrevs vid tiden före 1700.

Fisket

Många skogssamer hade fisket som sin viktigaste näringskälla. Vissa historiker förordar också att fiskarsamer skall anses som en egen grupp av de i skogsslandet levande samerna. Renbetet men även fisket tvingade lapparna till nomadisering. Fiskemetoderna var tämligen primitiva vilket gjorde att fisket inriktade sig på tidpunkterna för leken och vandringarna. Olika fiskarter leker vid olika tidpunkter. Variationer förekommer även inom samma art beroende på sjöns speciella natur, exempelvis höjd över havet, isförhållanden, storlek, djup, in- och utströmningsförhållanden. Samerna flyttade mellan olika visten vid sjöar och älvar för att kunna fiska under tiden för fiskens lek och vandringar. Då denna fiskesäsong kunde variera mellan olika sjöar kunde fisket i stort sett bedrivas hela året. Det skrives om hur 2-3 vinterboställen låg uppe i skogen där renlaven kunde föda renarna och tallbarken människorna medan ett sommarboställe fanns vid vart träsk. Av hävd hade vissa lappar rätt till vissa vatten, därigenom undveks tvister och lappen kunde uppföra byggnader vid sjön, samtidigt som kännedommen om sjön gjorde honom till en god fiskare. Bedömmningar som gjorts antyder att de familjer som haft fisket som huvudnäring nomadiserat inom ett område på ca en kvadratmil.

I de norra delarna av lappmarken kunde vildrensjakt förekomma under hela 1700-talet, men vilken typ av nomadisering som följde med den jakten vet man ej. När vildrenen utrotats jagades skogsfågel i större utsträckning än tidigare.

Den skogssamiska rensköteln

Nedanstående beskrivning av den skogssamiska rensköteln bygger till stor del på Rouns berättelser om skogsrensköteln i Arvisjaur's socken på 1880-90-talen. Man kan dock säga att den är representativ för hela det skogssamiska området och även för tiden innan.

I månadsskiftet April-Maj, dvs vid tiden just före kalvningen, släpptes renarna fria och fick sköta sig själva fram till midsommar. Vårbeteslandet, eller kalvningsområdet, sammanföll i stort med höst- och vinterbetesområdena. Dessa tre tillsammans utgjorde lappskattelandet. Vid midsommartiden blev myggen och bromsen plågsamma för renarna som då sökte sig till varandra för att skydda sig, något som underlättade ihopsamlandet betydligt. Skogslappen var mer beroende av tämjda renar som lystrade till skällor än vad fjälllapparna var som hade fri sikt vid ihopsamlandet. Eftersom med skällan lockat några renar till sig utrustade han ett par storoxar med skällor, och drev den hela tiden växande hjorden genom skogen. Oftast hjälptes flera lappar åt och när renarna var ihopsamlade fördes de till en gemensam skiljningsplats där varje familj kunde urskilja sina renar och föra dem till sitt lappskatteland. Skiljningsplateserna var ej inhägnade utan här hjälpte lapphundarna och myggplågan till att hålla samman hjorden. Nu började mjölkningsperioden som stäckte sig under hela myggtiden, dvs ända fram till senare hälften av augusti. Varje morgon fördes renarna till en mjölkningsvall som vanligen var omgärdad. Lapparna gjorde upp eld, rökar, i och kring vallen för att hålla undan en del av myggen och bromsen något som underlättade ihopsamlandet. Man lade torv på eldarna för att främja rökutvecklingen. Under en sommar brukade en familj 8-10 mjölkningsvallar, man stannade ungefär en vecka på varje, och avståndet mellan dem var ca 3-5 km. Anledningarna till de täta bytena av mjölkningsvallarna var dels att området runt dem blev utbetat men kanske främst att risken för klövröta blev större om renarna vistades länge på upptrampade områden. När renarna ihopsamlats på morgonen och förts till vallen smörjdes vajornas spenar med färsk renspillning, detta för att hindra kalvarna att dia. Sedan släpptes de och tilläts beta någon trimme innan de på nytt insamlades och fördes till vallen. Vajorna infångades med lasso och bands vid speciella träd som förberetts med hål. Spenarna torkades rena med mjuk mossa innan mjölkningen. Mjölkningsvallarna låg i allmänhet vid någon myr som utgjorde sommarbetet.

I slutet av augusti avtog myggplågan och detta gjorde det svårare att hålla ihop hjorden. Renarna släpptes och fick ströva fritt men de sökte sig åter till varandra vid tiden för brunsten. Då gavs möjlighet till slakt av tjurar. I slutet av oktober inleddes höstens ihopsamling och i november skiljdes familjernas renar åt och lappen förde sina renar till vinterbeteslandet, där tillgången på lav var viktig. Man kan säga att renbetesområdet för skogssamerna är grovt uppdelat på ett vår-sommar-höst-betesområde och ett vinterbetesområde. Den geografiska placeringen av vår- och höstvistena bestämdes i hög grad av fisket. Under tiden mellan slutet av augusti och slutet av september blev det ett uppehåll i rensköteln och då kunde Graanlapparna ängna sig åt fiske och jakt, jakten kan anses som en binäring till de övriga. De övergivna mjölkvallarna var välgödslade av renspillning och aska där såddes ofta *Rumex acetosa* (ängssyra) som blandades i renmjölken och samerna fick därmed ett viktigt C-vitamintillskott. Redan från 1600-talet finns uppgifter om rovodling på vallarna, uppgifter som också bekräftats i senare tid.

Fjällren - Skogsren

Fjällsamernas och skogssamernas renar kan ses som två olika arter. Skogssamernas renar var större, kraftigare byggda och tyngre, troligen som en följd av ett bättre bete. Hornen var också större med fler förgreningar och kraftigare tendens till skovelbildning. Skogsrenen har också en mindre stark vandringsdrift mot fjällen, detta torde bero på dess bättre förmåga att stå ut

med mygg och sommarhetta. Skogsrenen var också ett bättre dragdjur än fjällrenen och det sägs att 50 skogsvajor mjökade lika mycket som 100 fjällvajor.

Maten

Renmjölken beskrivs som mycket fet. Vittnesmål finns om hur Graanlapparna kunde dricka den direkt ur vajornas spenar. Av mjöken gjordes ost som torkades i solen, osten var ett viktigt inslag i kosten hos de skogssamer som bedrev renskötsel. Fisken var än viktigare och den torkades för att kunna bevaras, salt användes inte förän i sen tid. Allehanda bär plockades, främst av kvinnorna, och bären blandades med fisk och renmjök, hjortonen var de förnämsta. Graanlapparna beskrivs ofta som fattigare än fjällsamerna, de hade färre renar och åt mer spartansk kost. Fjällsamerna åt mer ost och kött. På höstarna slog fattiga skogssamer skohö på myrarna och flätade det till stora ringar. När fjällsamerna kom ned till vinterbeteslandet bytte skogssamerna skohö och bär i näverskeppor mot ost, renkött eller renkalvar. Fjälllapparna hade inte samma möjlighet att plocka bär under höstarna. Skogslapparna fyllde ut sin kost med tallbark, av vissa beskrivs tallbarken som en motsvarighet till vårt godis. På våren togs bark ut vid äldre tallars stambas eller översta rötter. Barken rengjordes och innerbarken utskiljdes och torkades i solen 1-2 dagar. Den torra innerbarken revs sedan i strimlor och placerades i en näverskäppa. Näverbehållaren grävdes ned i jorden och övertäcktes med mossa. En eld gjorde upp ovanpå mossan och den fick brinna en dag. Innerbarkstrimlorna hade då blivit röda och söta och kallades *Sautopetzi*, ett godis! Detta förfarande var utmärkande för skogslapparna eftersom de hade tillgång till tall på våarna.

Den skogssamiska kulturens upplösning

På 1600-talet kom de första nybyggarna till skogslapparnas marker och kolonisationen tog riktig fart under 1700-talet och nådde sitt maximum kring år 1800. Ofrånkomligt blev det tvister då ett nytt folk skulle utnyttja samernas marker, det blev samerna som undanträngdes. Efersom nybyggarna lades vid de stora sjöarna och älvarna var det de fiskande samerna som drabbades hårdast. Detta medförde att svenskarna fick den uppfattningen att skogsrenskötseln var den helt dominerande näringen hos skogssamerna, en uppfattning som lever kvar än idag. Under 1800-talet ändrade renskötseln karaktär. Då nybyggarna utnyttjade myrarna till slätter minskade tillgången på bete samtidigt som risken att renhjordarna trampade ner ökade. Nedtrampning av slätterängarna medförde höga skadestånd. Lapparna insåg att risken minskade om renarna spreds ut och de släptes fria under sommaren. Bruket med mjölkvallar försvann. Renskötseln blev en extensiv näring från att ha varit en intensiv. Skogssamen blev under tiden allt mer bofast och "förbondigad". Fisket tappade starkt i betydelse och jordbruk med kreaturshållning blev vanligare. Olika former av kombinationer mellan renskötsel och jordbruk förekom, men renskötseln utvecklades gradvis till en binäring. Allt var dock inte konflikter utan samarbete kunde förekomma mellan samer och nybyggare där nybyggarna periodvis tog hand om samernas boskap och samerna skötte båda parter renar. År 1900 kan man säga att alla skogssamer blivit bofasta.

1981 fanns det i norrland 98 st rensköttande skogssamer, flest i Malå och Gällivare skogssameby, totalt med övriga familjemedlemmar var 291 st beroende av renskötseln. Tillsammans hade skogssamebyarna 36 100 renar.

Referenser

Arell, N. (1981). *Skogsrenskötsel. Markanvändning, markanvändningsproblem och näringssituation*. Utbildningsdepartementet. Ds U 1981:10. Stockholm

Drake, S. (1918). *Västerbottenslapparna under förra hälften av 1800-talet. Lapparna och deras land. Skildringar och studier utgivna av Hjalmar Lundbhom VII. Fascimile*. Umeå 1979

Hultblad, F. (1944). Några drag ur skogslapparnas äldre kulturgeografi. *Geographica* 15:102-118. Uppsala.

Manker, E. (1968). *Skogslapparna i Sverige*. Nordiska muséet: Acta Lapponica XVIII. Stockholm.

Roung, I. (1944). Något om den gamla skogsrenskötseln i Arvidsjaurns socken. *Geographica* 15:92-101. Uppsala.

Roung m.fl. (1983). Facsimile in *Berättelser om Samerna i 1600-talets Sverige*. Kungl. Skytteanska Samfundets Handlingar 27, 1983. Umeå.

Wiklund, K. B. (1901). Från skogslapparnas land. *Svenska turistföreningens årsskrift* 1901. Stockholm.

Bild 1 är hämtad från Arell (1981), bild 2-4 från Manker (1968).

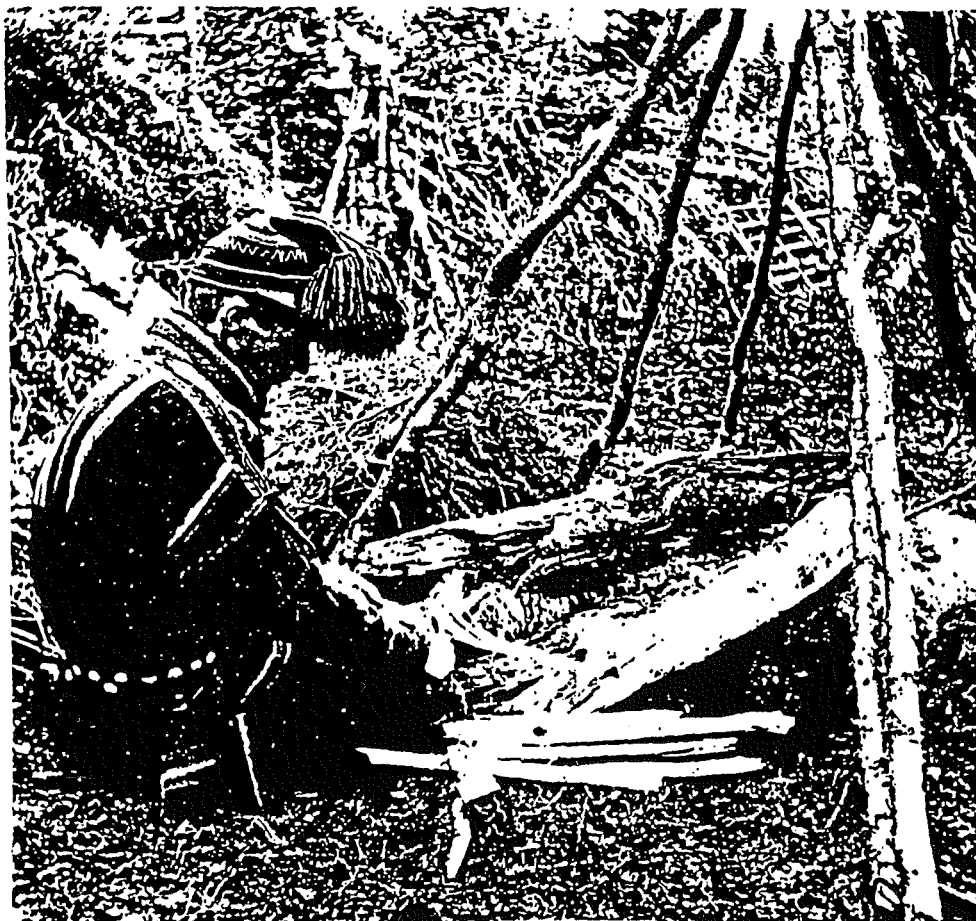

Bild 4. En rökeld görs i ordning, Tuolpukka 1933.